

UDK:811.93

Ziyoda BAZAROVA,
Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi
E-mail:bazarovaziyo2025@gmail.com

Filologiya fanlari doktori, professor Sh.Mamarayimova taqrizi asosida

QISQA HIKOYALARDA LISONIY SHAXSNI SHAKLLANTIRISHGA XIZMAT QILUVCHI MAXSUS BIRLIKLAR

Аннотация

Maqolada qisqa hikoyalarda lisoniy shaxsni shakllantirishga xizmat qiluvchi maxsus birliklar o'rtasidagi munosabat ko'rib chiqilib, lingvistik shaxs tuzilishining xususiyatlari ko'rsatilgan. Muallifning xulosasiga ko'ra, til birliklari nutq egasining individual tarzda dunyoni lisoniy tasvirlashda alohida ahamiyatga ega. Bu esa, nutq uslublari lisoniy shaxs tiplarini hosil qilishda qo'llanuvchi maxsus birliklari, o'ziga xos nutqiy ifodalarga ega bo'lgan birliklarning o'rinli va maqsadli qo'llanilganligi matn yaratuvchining lisoniy qobiliyati, til birliklardan foydalanish mahoratini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Lisoniy shaxs, qisqa hikoya, maxsus birliklar, lisoniy tasvirlash, nutqiy ifoda, matn yaratuvchining lisoniy qobiliyati, til birliklardan foydalanish mahorati.

СПЕЦИАЛЬНЫЕ ЕДИНИЦЫ, КОТОРЫЕ СЛУЖАТ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЯЗЫКОВОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В РАССКАЗАХ

Аннотация

В статье рассматривается соотношение специальных единиц, формирующих языковую личность в рассказах, а также показываются особенности структуры языковой личности. По заключению автора, языковые единицы имеют особое значение в индивидуальном языковом описании мира говорящим. Это свидетельствует об уместном и целенаправленном использовании специальных единиц, используемых при формировании стилей речи и языковых типов личности, единиц со специфическими речевыми проявлениями, которые свидетельствуют о языковой компетентности создателя текста и мастерстве использования языковых единиц.

Ключевые слова: Языковая фигура, короткий рассказ, специальные единицы, языковое описание, речевое выражение, языковая способность создателя текста, умение использовать языковые единицы.

SPECIAL UNITS THAT SERVE TO FORM A LINGUISTIC PERSONALITY IN SHORT STORIES

Annotation

The article examines the relationship between special units that serve to form a linguistic personality in short stories and shows the features of the structure of a linguistic personality. According to the author's conclusion, linguistic units are of particular importance in the individual linguistic description of the world by the speaker. This means that the appropriate and purposeful use of special units used in the formation of types of linguistic personalities, speech styles, units with their own speech expressions, indicates the linguistic ability of the text creator, the skill of using linguistic units.

Key words: Linguistic personality, short story, special units, linguistic description, speech expression, linguistic ability of the text creator, skill of using linguistic units.

Kirish. O'zbek tilshunosligi sohasidagi zamonaviy ilmiy izlanishlar sharoitida til inson faoliyati va ongi bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida o'rganiladigan antropotsentrik paradigmaga e'tiborni kuchaytirish tendensiyasi yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ushbu paradigmmani ilmiy tushunish lingvistik shaxs, lingvistik ong, nutq vaziyati va lingvistik zaxira tushunchasi kabi asosiy tushunchalarni faol kiritish va qayta ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi. Bu kategoriyalar til va uning so'zlashuvchilari o'rtasidagi munosabatlarni ochib berishda muhim rol o'ynaydi, nutq xatti-harakatlarini keng ijtimoiy-madaniy kontekstda izohlash uchun asos yaratadi.

Ta'kidlash kerakki, mahalliy tilshunoslik an'analari til faoliyatining pragmal lingvistik, kognitiv va lingvomadaniy jihatlari har tomonlama o'rganishga qaratilgan bir qator tadqiqotlar allaqachon shakllangan. Nutq tuzilmalarining gender belgilari va til birliklarining ijtimoiy tabaqalanishi masalalariga katta e'tibor qaratilmoqda, bu esa til hodisalarini tahlil qilishda har tomonlama va fanlararo yondashuvdan dalolat beradi. Ijobiy o'zgarishlarga qaramay, bu soha hali boshlang'ich bosqichida va qo'shimcha nazariy asoslash va empirik mazmunni talab qiladi.

Rivojlanayotgan o'zbek antropotsentrik tilshunosligi doirasidagi dolzarb va yetarlicha o'rganilmagan masalalardan biri badiiy nutqda ifodalangan til shaxslari tipologiyasini o'rganishdir[1]. Badiiy matnni til shaxsi nuqtai nazaridan tahlil qilish nafaqat personajlarning og'zaki o'zini o'zi ifodalash xususiyatlarini chuqurroq tushunishga, balki milliy til ongini shakllantirishning yanada keng madaniy va psixologik mexanizmlarini ochib berishga imkon beradigan istiqbolli yo'nalishdir. Shunday qilib, antropotsentrik tilshunoslikning keyingi rivojlanishi til, tafakkur va madaniyatning murakkab o'zaro ta'sirini aks ettiruvchi ko'p qirrali hodisa sifatida til shaxsini tizimli va har tomonlama o'rganishni nazarda tutadi.

XXI asrda gumanitar bilimlarning jadal rivojlanishi sharoitida tilshunoslik fani lingvistik muloqotda inson omilini ko'p qirrali tushunishga qiziqish ortib borayotganini ko'rsatmoqda[2]. Zamonaviy nazariy va uslubiy yondashuvlar nuqtai nazaridan, insonning nafaqat til foydalanuvchisi, balki nutq faoliyati orqali qadriyatlar, ma'nolar va madaniy kodlarning faol tashuvchisi va uzatuvchisi sifatidagi rolini qayta ko'rib chiqish alohida ahamiyatga ega. Aynan shu holat

nisbatan yangi yo'nalish - lingvistik shaxs yoki lingvoshaxslik nazariyasining shakllanishi va ilmiy nutqda o'rnatilishi uchun asos bo'ldi. Ushbu paradigma nuqtai nazaridan, shaxs nutq aktining mavhum subyekti sifatida emas, balki so'zlashuv faoliyati ichki dunyo, ijtimoiy-madaniy o'ziga xoslik, etnik va individual fikrlash uslubi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan integral lingvistik shaxs sifatida talqin etiladi.

Til tufayli inson nafaqat kommunikativ maqsadlarni amalga oshiradi, balki madaniy va milliy xususiyatlarni etkazadi, jamoa ongida mustahkamlangan va avloddan avlodga o'tadigan barqaror nutq shakllarini shakllantiradi. Shunday qilib, tilshunoslik mustaqil tadqiqot paradigmasi sifatida shakllanadi, kognitiv, madaniy, sotsiallingvistik va pragmalingvistik an'analarni chorrahasida joylashgan. Binobarin, yuqoridagilarni inobatga olgan holda shuni aytish mumkinki, til shaxsi nazariyasining rivojlanishi lingvistik tahlil chegaralarining kengayishi va tilni inson bilan uzviy bog'liqligi – uning ongi, tajribasi, madaniyati va jamiyatdagi faoliyati bilan o'rganishga qiziqishning chuqurlashishining tabiiy natijasi bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada qisqa hikoyalarda lisoniy shaxsni shakllantirishga xizmat qiluvchi maxsus birliklarni guruhlash, solishtirma tahlil, tanlama kuzatuv usullaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida mantiqiy va tarkibiy tahlil qilish, guruhlashtirish va taqqoslash usullaridan foydalanildi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. V.I.Karasik lisoniy shaxs muammosining psixologik, sotsiologik, kulturologik va lingvistik yo'nalishlarda o'rganilishini bayon qiladi[3].

Y.Karaulov lisoniy shaxsga quyidagicha tavsif bergan: «Men lisoniy shaxs deganda nutqiy asar (matn)ning yaratilishi va idrok etilishi sharti bo'lgan insonning

struktur-lisoniy jihatdan murakkabligi darajasi;

olamni aks ettirishining qay darajada aniqligi va chuqurligi;

aniq maqsad tomon yo'nalganligiga ko'ra, bir-biridan farqlanuvchi qobiliyatlari va xususiyatlari jamini tushunaman. Bu tavsifda insonning qobiliyatlari ular tomonidan yaratilgan matn xususiyatlari bilan bog'lanadi» [4].

D.Lutfullaeva, D.Xudoyberganovalar ham lisoniy shaxsga tavsif berishda til egasi yaratgan nutqning milliy xususiyatlariga ham e'tibor qaratishdi. Ularning fikricha, "...lisoniy shaxs nutqni yarata olish va idrok etish imkoniyatiga ega bo'lgan shaxsgina emas, u tilning grammatik xususiyatlarini, tilga xos ichki imkoniyatlarni yuzaga chiqaruvchi, tildan foydalanish jarayonida unga shaxsiy sifatleri doirasida ta'sir ko'rsatuvchi til egasi hamdir. Lisoniy shaxs nutqi orqali nafaqat o'ziga xos bo'lgan individual sifatleri, balki o'z xalqining lingvomadaniy qarashlarini ham u yoki bu darajada namoyish eta oladi. Lisoniy shaxsning uning til birliklaridan qay tarzda foydalangan holda tuzgan matni asosida tavsif berish mumkin» [5].

V.V.Bogdanov shaxsga xos quyidagi xususiyatlarning nutqiy jarayonga ta'sir ko'rsatishini aniqlagan:

shaxsning lisoniy qobiliyati;

shaxsning biror millatga mansubligi;

shaxsning ijtimoiy-madaniy mavqei (ijtimoiy guruhga mansubligi, kasbi, lavozimi, ma'lumoti, yashash joyi, oilaviy ahvoli);

shaxsning biologik-fiziologik belgilari (jinsi, yoshi, sog'ligi, jismoniy nuqsonining bor yoki yo'q ekanligi);

shaxsning ruhiy-psixologik holati (temperamenti, patologik ko'rsatkichlari);

shaxsning vaziyatga nisbatan o'zgaruvchan ruhiy ahvoli (kayfiyati, maqsadi, bilim va qiziqishlari);

shaxsning didi, qiziqishlari va odatlari;

shaxsning tashqi ko'rinishi (kiyinishi, o'zini tutishi, xulq-atvori)[6].

M.S.Silantevaning fikricha, professional diskursni yaratarkan, lisoniy shaxs, bir tomondan, unda o'z individual jihatlarini aks ettiradi. Boshqa tomondan, professional faoliyat muayyan muloqot shartlari va talablarni taqozo etuvchi aniq kommunikativ vaziyatdagi harakat bo'lib, lisoniy shaxsdan kommunikativ strategiya va muvaffaqiyatli muloqotni ta'minlashga xizmat qiluvchi qat'iy til vositalarini qo'llashni talab qiladiki, bu vaqtda lisoniy shaxs xos individuallik professionallik zaruratiga o'rin bo'shatib beradi[7].

Tahlil va natijalar. Antropotsentrik paradigmatga yo'naltirilgan zamonaviy lingvistik tadqiqotlar kontekstida til shaxsining shakllanishi va tipologiyasiga hissa qo'shadigan lingvistik vositalar tahliliga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ushbu hodisani ilmiy tushunish bizga lingvistik shaxs turini aniqlashda asosiy rol ni faqat so'zlovchining individual xususiyatlarini aks ettiribgina qolmay, balki uning madaniy va sotsiolingvistik mansubligining belgisi bo'lib xizmat qiladigan o'ziga xos lingvistik birliklar o'ynashini ta'kidlashga imkon beradi. Shaxsiy xususiyatlarni og'zaki ifodalash funksiyasini bajaradigan ko'rsatilgan birliklar bir vaqtning o'zida muhim kommunikativ va madaniy yukni amalga oshiradilar[8].

Ta'kidlash kerakki, bu leksik-semantik elementlar individuallashtirish funksiyasi bilan bir qatorda til jamoasining jamoaviy ongida qayd etilgan milliy-madaniy qoliqlarning dirijyorlari hisoblanadi. Idiomatik iboralar, barqaror taqqoslashlar, maqol va maqollar, ekvivalent bo'lmagan lug'at - bularning barchasi nafaqat nutqni bezab turgan elementlar, balki aqliy va etnik-madaniy munosabatlarni lingvistik obyektivlashtirishning to'laqonli vositalaridir. Muayyan shaxsning nutq amaliyotida ularning tizimli mavjudligi lingvistik xatti-harakatlar va ona tilida so'zlashuvchining ijtimoiy-madaniy o'ziga xosligi o'rtasidagi chuqur bog'liqlik haqida gapirishga imkon beradi.

N.Normurodova asarlarida to'g'ri ta'kidlanganidek, badiiy nutqda til shaxsini tahlil qilish ham lingvistik, ham ekstralingvistik parametrlarni o'z ichiga olgan kompleks yondashuvni talab qiladi[9]. Xususan, badiiy matnda til shaxsining etnik-madaniy o'ziga xosligi nafaqat paremiyalar, antroponimlar, ekvivalent bo'lmagan birliklar va stilistik vositalar yordamida, balki kontekstual omillar – personajning turmush tarzi, madaniy kelib chiqishi, urf-odatlar, ijtimoiy roli va boshqalar tufayli ham ochib beriladi. Adabiy hikoya va ma'lum bir ijtimoiy-madaniy tipni ifodalovchi.

Ta'kidlash kerakki, ma'ruzachining leksik tanlovi ko'pincha nafaqat kommunikativ vaziyat, balki uning kasbiy mansubligi, yoshi, jinsi va ijtimoiy xususiyatlari bilan ham belgilanadi. Masalan, ma'lum bir soha mutaxassislari nutqida terminologik lug'atdan foydalanish – u tibbiyot, huquq yoki texnologiya bo'lsin - kasbiy kompetensiyaning tabiiy ko'rinishi bo'lib, ma'lum bir til shaxsining kognitiv xususiyatlarini aks ettiradi. Xuddi shunday, bolalar nutqi odatda o'ziga xos va o'z-o'zidan bo'lib, o'ziga xos tasodifiylikni keltirib chiqaradi, gender farqlari esa erkaklar va ayollarning muloqot strategiyalarining o'ziga xosligini belgilaydi.

Umuman olganda, shaxs tomonidan qo'llaniladigan lingvistik vositalarning o'zgaruvchanligi til va shaxs o'rtasidagi chuqur o'zaro bog'liqlikdan dalolat beradi, bu individuallashtirilgan nutq amaliyotida o'zini namoyon qiladi.

Lingvistik va ekstralingvistik omillar birgalikda lingvistik shaxsni ko'p bosqichli tahlil qilish uchun asos bo'lib, tadqiqotchiga nutq xatti-harakati xususiyatlaridan kelib chiqqan holda uning tipologik ko'rinishini qayta qurish imkonini beradi. Bunday yondashuv nafaqat til shaxsining ichki tuzilishini tushunishni chuqurlashtiradi, balki shaxslararo va badiiy muloqot sharoitida til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmlarini ochib berishga yordam beradi.

So'zlashuv uslubida qo'llanishga xoslangan ayrim birliklar nutq egasining shaxsiy sifatleri – ijtimoiy maqomi, oiladigi ijtimoiy roli, jinsi, yosh xususiyatlari, voqelikka bo'lgan munosabati, ruhiyati haqida axborot tashiy oladi. Masalan, so'zlashuv uslubiga xos onang (buving) o'rgulsin, girgittingon bo'lay, o'rgulay, qoqindiq qo'llanishlari nutq egasining ona, buvi, qaynona, ovsin kabi ijtimoiy maqomga egaligi, ruhiyati haqida ma'lumot berish bilan birga, ushbu nutqning gender jihatdan farqlanishini (ayol nutqi ekanligini) ham ko'rsatadi.

O'zbek tilida, ayniqsa, duolar, qarg'ishlar, tilak bildiruvchi birliklar, so'kishni anglatuvchi turli qo'llanishlar erkak va ayollarda farq qilgani sababli nutq egalarining jinsiga ishora qiluvchi sotsiologik indikatorlar hisoblanadi. Quyidagi matnga e'tibor qaratamiz:

– Niyating o'zingga yo'ldosh bo'lgur, diyonatsiz! O'zi-ku, ikki yo'lning o'rtasida o'tiribdi. Nima qilasan bechoraga bunaqa deb... – Undan ko'ra, eson-omon qutulib olgin, degin, yoshsan, hali bundan yaxshilarini kiyasan, degin... Pul joningni olgur, ochofat, o'lsang, puldan kafan qilmaydi-ku, imonsiz! (O'.Hoshimov. "Dunyoning ishlari")

Ushbu matnda qo'llangan niyating o'zingga yo'ldosh bo'lgur, pul joningni olgur qarg'ishlari nutqning ayol kishiga tegishli ekanligini ko'rsatish bilan birga, nutqning individual xoslanishini ham asoslaydi.

Quyidagi matnda ham ajratib ko'rsatilgan birliklar erkak va ayol nutqining gender jihatdan xoslanishini ko'rsatadi:

Birpasdan keyin opam, akalarim dasturxon atrofida yig'ilishdi. Har bittasiga yarim qoshiqdan tolqon yo tegdi, yo tegmadi. Keyin dadam keldi, oyim oshxonadan bug'i chiqib turgan bir lagan lavlagi ko'tarib chiqdi.

Lavlagi shirin narsa-yu, har kuni yegandan keyin jonga tegadi. Bari bir non emas.

– Tolqon qilmadingmi? – dedi dadam bir bo'lak lavlagini puflab-puflab yer ekan.

Qo'rquv ichida oyimga qaradim.

– Qiluvdim, – dedi u sekin.

– Qolmadimi?

– O'g'ir ulgur ag'darilib ketdi, – dedi onam aybdor ohangda.

– Nima? – dadam lavlagi bo'lagini qo'lida tutganча jahl bilan onamga qaradi.

– To'kil ketdi, – dedi oyim boshini quyi solib.

– Padaringga la'nat! – dedi dadam sekin, ammo tahdidli ohangda.

– Kap-katta xotin uvol qilib o'tirsang. Bilib qo'y, non ko'r qiladi seni!

U shahd bilan o'rnidan turdi-da, bir hatlab supadan tushdi. Tez-tez yurib ko'chaga chiqib ketdi. (O'.Hoshimov. "Dunyoning ishlari")

Til egasi nutqida qo'llangan ilmiy uslubga xos terminlar ham uning kasb-kori haqida aniq axborot bera oladi. Quyidagi matnda shifokor lisoniy shaxsining hosil qilinishida tibbiyot sohasiga oid terminlarning muhim o'rin tutganligiga guvoh bo'lamiz:

– Men vrachman... – Genetikani yaxshi bilaman. Xotinimning o'g'il tug'ishidan qo'rqaman. – Qo'rqaman...

– Mayli... – Rostki, sizga yuragimni ochdimmi, bu yog'iniyam aytishim kerak. Mening buvam – dadamning otasi «SHZ» bo'lgan.

– Nima u «SHZ»? – dedim daf'atan tushunolmay.

– SHEzofreniya kasalligi. Ruhiy xastalikni tibbiyotda shunaqa deyiladi. Bu – naslga o'tadigan dard. Ota avlodida bo'lsa o'g'ilgami, nevaragami, xullas, kimgadir o'tadi.

– Qiziq ekansiz, – dedim uni yupatib. – Vrachlar vahimachiroq bo'ladi o'zi! O'tmasa-chi!

– O'tsa-chi!.. – Men-ku mayli, Nazirada nima ayb? Ruhiy xasta bola bilan umrbod ezilib yuradimi?! (O'.Hoshimov. «Dunyoning ishlari»)

Matnda qo'llangan quyidagi birliklar asosiy nutq egasining shifokor ekanligini tasdiqlaydi: vrachman, genetika, shezofreniya kasalligi, ruhiy xastalik, tibbiyot, naslga o'tadigan dard, ruhiy xasta bola.

Nutqqa bunday birliklarning tanlab kiritilishi ba'zan nutq vaziyati, kommunikativ maqsad bilan bog'liq bo'lsa, ba'zan shaxsga xos sifatlar (kasbi, mashg'uloti, jinsi, yoshi, ijtimoiy maqomi, ruhiyati, milliy-madaniy qarashlari kabilarning beixtiyor tilga ko'chishi bilan aloqadordir. Har ikki holatda ham bunday birliklar nutq egasiga lisoniy shaxs sifatida tavsif berishga yordam beradi.

Xulosa. O'ziga xos janriy xususiyatlarga ega bo'lgan qisqa hikoyalarda lisoniy shaxs tiplarini hosil qilishda qo'llanuvchi maxsus birliklari, o'ziga xos nutqiy ifodalariga ega. Bu birliklarning o'rinli va maqsadli qo'llanilganligi matn yaratuvchining lisoniy qobiliyati, til birliklardan foydalanish mahoratini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Кенжаева П. Ҳозирги ўзбек ҳикояларида қаҳрамон руҳиятини тасвирлаш тамойиллари: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2008.
2. Ниязова Д.Х. Бадиий матнда лисоний шахс типлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PHD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. 10.00.01 – ўзбек тили. Қарши – 2020
3. Карасик В.И. Языковой крут: личность, концепты, дискурс. – М.: Перемена, 2002. – 477 с.
4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
5. Лутфуллаева Д., Худойберганава Д. Тилшунослиқда лисоний шахс муаммоси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2017. №.6. – Б.36-37.
6. Богданов В.В. Речевое общение: прагматические и семантические аспекты. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1990. – С. 28-29.
7. Сиротина О.Б. Языковая личность и факторы, влияющие на ее становление // Термин и слово. – Н. Новгород, 1997. – С. 7-12.
8. Yuldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. -T.:Fan, 2007.-1236.
9. Нормуродова Н.З. Выражение языковой личности в художественном диалоге (на материале английского языка): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 2012. – 26 с.
10. Ўткир Ҳошимов. Икки эшик орасида. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. 688 б.